



משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

"אין אהבה במקום הזה זולת אהבה לשניים" על יחסי אבות-בנות-אבות בשירת דליה רביקוביץ, נתן אלתרמן ותרצה אתר ד"ר אסתי אדיבי-שושן

השיר **אין יראת אלוהים במקום הזה**, החקוק על מצבתה של דליה רביקוביץ, מהווה צומת לדיון ביחסי הורים וילדיהם בין המשוררת דליה רביקוביץ לאביה ולבנה, ובין המשורר נתן אלתרמן ובתו המשוררת תרצה אתר. בשיר זה ניצבת הבת-הדוברת מול תמונת אביה המת תוך שהיא מדובבת את סיפור חייו הקצר שנקטע בפתאומיות בהידרסותו בכביש. בנוסף מצטטת הבת הדוברת את מורשתו הרוחנית של האב כפי שהיא חוזרת ונאמרת לה: "אין יראת אלוהים במקום הזה/ וגם לא תהיה/ אמר לי אבא מתוך תמונתו התלויה על הקיר שנים על גבי שנים". בשיר מאוחר זה מתכתבת רביקוביץ עם שירתה המוקדמת תוך שהיא כותבת מחדש תמונות יסוד מתוכה. כך, היא חוזרת בשיר זה לסצנת הידרסות האב עליה כתבה בשירה המוקדם: **עומד על הכביש** בספרה הראשון **אהבת תפוח הזהב** (1959). בשיר המוקדם מתוארת הידרסות האב מנקודת תצפית חיצונית ומרוחקת של בת מנוכרת: "כביום שהלך בכביש ודרסה אותו מכונית". לעומת-זאת, בשיר המאוחר, מתוארת סיטואציית ההידרסות בגוף-ראשון, מפי האב-המת, כביכול, תוך התבוננות מורכבת יותר באירוע הטראומטי. האב הדובר, שקולו מדומיין על-ידי הבת המבוגרת המתבוננת בתמונתו, מתייחס למהירות הידרסותו, לתחושותיו ולתובנותיו לגבי הדמיון בין גורלו כפי שנקבע בהידרסות טראומטית זו לבין אורח-חייה של בתו: "כאשר נדרסתי למוות בכביש השחור, / כהרף עין/ לבדי הופלתי לארץ מבוזה ונבהל/ וידעתי בהרף עין שעד סוף ימיך/ כמוני תהיי נבהלת...".

בין שני שירים אלה של רביקוביץ, המתארים אותו אירוע עצמו, קיימים הבדלים רבים נוספים המתייחסים למקום המפגש בין הבת והאב, לעיתויו ביחס למות האב, למניע למפגש, לאווירתו ולמשתמע ממנו לגבי אהבה בכלל ואהבת הורה לילדו במיוחד. בשיר המוקדם מתרחשת הפגישה בין הבת-החיה לאב-המת בחוץ המאיים והמנוכר, במקום בו מת האב – ב'כביש'. לעומת זאת, בשיר המאוחר, מתרחשת הפגישה בפנים האינטימי - בית הדוברת, הבת-הבוגרת. עיתוי השיר המוקדם הוא סמוך למות האב, לעומת עיתויו של השיר המאוחר, בחלוף 'חמישים שנה ויותר'. בשיר המוקדם המפגש הוא בין הבת הצעירה ובין האב – המת – עצמו, ואילו בשיר המאוחר, בין הבת המבוגרת ובין ייצוג האב ב'תמונתו התלויה על הקיר/ שנים על שנים'. המניע למפגש, בשיר המוקדם, הוא תחושת החובה של הבת המנומקת על ידה: "מפני שאני הייתי הבת הבכורה שלו", ואילו בשיר המאוחר, המניע למפגש הוא – 'אהבה בשניים' - מורשת האב כפי שהיא חוזרת וניבטת/נאמרת מתוך תמונתו. מורשתם הראשונה והגלוויה של שני המפגשים בין הבת והאב, המתוארים בשני השירים, עוסקת דווקא בהיעדר אהבה. אקלימו של השיר המוקדם עומד בסימן בדידות האדם בעולם מנוכר ודורס, כך נדרס האב בעומדו 'לבדו' 'על הכביש', וכך, שוב ושוב באופן מאגי וכפייתי, חוזר האב, בתודעת הבת האבלה, לאותו מקום ולאותן תחושות של בדידות קיומית: "ובכל לילה ולילה הוא עומד לבדו במקומו". היעדר אהבה בולט במיוחד בשיר הראשון ומאפיין את מערכת היחסים בין הבת לאביה, הן בחיי האב והן במותו, כפי שחוזרת וטוענת זאת הבת הדוברת, בגוף ראשון-יחיד וידיי ותקיף: "והוא אינו מדבר לי מילת אהבה אחת/ למרות שהיה בשכבר הימים אבא שלי/ ולמרות שאני הייתי הבת הבכורה שלו/ הוא אינו יכול לדבר לי מילת אהבה אחת.". הצירוף "מילת אהבה אחת" המסיים את שירה המוקדם של ד. רביקוביץ **עומד על הכביש** **בלילה**, בבחינת מילתו האחרונה, הוא ציטוט מדויק של שורה שיר המסיימת את שירו של אלתרמן **שדרות בגשם** מתוך ספרו הראשון **כוכבים בחוץ** (1939); בשיר מוקדם זה של אלתרמן, מתוארת צעידה אידיאלית של אב עם בתו בשדרות עיר שטופת גשם, כששניהם מתבוננים בעיניים מתחדשות ונלהבות במראות העיר המוכרים – החוזרים ונולדים לפניהם: "בעור ובגשם העיר מסורקת/. היפה באמת – היא תמיד ביישנית/ אלך נא היום עם בתי הצוחקת, / בין כל הדברים שנולדו שנית". בשיר זה, 'מילת אהבה אחת', הנועלת את השיר,



משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

משמשת כמטונימיה לצעידה המאושרת, החוגגת, העולה על גדותיה של האב ובתו בעיר המרוחצת, ולקשר האהבה המשולש שקודקודיו הם האב הבת והעיר המתחדשת. בשיר זה 'מילת אהבה אחת' משמרת את חסד הטיול המאושר ומבטאת את ליבת האהבה הקיימת, הנשארת, זו שלא תישכח לעולם: "ראה, אלוהי, עם בתי הצוחקת/ אני מטייל ברחוב הראשי // עירי הפרומה שמלתה מרכסת/ חיוך הברזל והאבן עוד שט. / הללו אינם שוכחים את החסד/ של מילת אהבה אחת." רביקוביץ' חוזרת ומצטטת, בשירה המוקדם, את הצירוף האלתרמני 'מילת אהבה אחת', כדי לבטא דווקא את היעדרה המוחלט של האהבה בין המשולש בעל אותם רכיבים: האב, הבת והעיר. שימוש אירוני מהפך זה מעצים מאד את תחושת הבדידות והיעדר האהבה שהם התמה המרכזית של שירה המוקדם **עומד על הכביש בלילה.**

בשיר המאוחר של רביקוביץ' מנוסחת התובנה לגבי היעדר האהבה תוך שימוש בפסוק המקראי המופיע בכותרת השיר: "אין יראת אלוהים במקום הזה". פסוק זה חוזר בשורה הפותחת את השיר תוך החלפת 'יראת אלוהים' ב'אהבה': "אין אהבה במקום הזה וגם לא תהיה". אושפיזאי טוענת ש'יראת אלוהים' מוזכרת במקרא שלוש פעמים ותמיד בהקשר של יחס חיובי לחלש ולזר (שם, 2005). כך למשל בבראשית כ' י'-יא חושש אברהם מהתנהגות המצרים, מפני שאין במקום יראת אלוהים: "כי אמרתי רק אין יראת אלוהים במקום הזה והרגוני על דבר אשתי." במקרה השני, בבראשית מב; יז-יט, מכריז יוסף על עצמו כאדם ירא אלוהים: "את האלוהים אני ירא", זאת למרות שבאותה שעה הוא עדיין מופיע בפני אחיו כשליט מצרי ומסתיר את זהותו האמיתית. במקרה השלישי, בשמות א; טז-יז, בסיפור המיילדות המצריות מצויין שהיו יראות אלוהים עד כדי סירוב לפקודת המלך: "ותיראנה המיילדות את האלוהים, ולא עשו כאשר דבר אליהן מלך מצרים, ותחיינה את הילדים". משמעות מקראית זו של 'יראת אלוהים', כיחס אוהד לחלש ולזר, מדגישה את האקלים המנוכר של "המקום הזה" בו נדרס האב, ובתו, הדוברת-המוששרת חיה וכותבת בו 'חמישים שנה ויותר'. היעדר 'יראת אלוהים' כמאפיין המרכזי של "המקום הזה" מעצימה את נחיצותה ויחידותה של 'אהבה בשניים' מורשת האב בשירה זה של רביקוביץ'.

בניגוד לשיר המוקדם של רביקוביץ' בו האב 'אינו מדבר' לבתו, הרי שבשיר המאוחר, הוא מדבר שוב ושוב כפי שהדבר ניכר בחזרה האנאפורית על המילים: 'אמר לי אבא'. דברי האב העוסקים בהיעדר אהבה בעולם הם פסימיים ופסקניים: "אין אהבה במקום הזה וגם לא תהיה". השקפת עולם זו מתחזקת ומתקבעת על-ידי הדימוי העוסק במיעוט הרחמים בעולם שבמרכזו פעולת הכרסום: "ורחמי אנשים כגרגר שעורה/ שכורסם בשיניים". בסיום השיר חוזר האב על אמירתו הפותחת אך מסתייג מפסקנותה – לאור מערכת היחסים האוהבת והמתממשת עם בתו כפי שתוארה במהלך השיר - באומרו: "אין אהבה במקום הזה/ זולת אהבה לשניים". על פי המשתמע משיר מאוחר זה, האהבה היחידה הקיימת 'במקום הזה' היא בן הורה לילדו. כך למשל, מסתבר שבניגוד לשיר 'הכביש' המוקדם, שבו ניכרת הבדידות הקיומית המוחלטת הן של האב והן של הבת, כשאין ביניהם כל דיבור, הרי דווקא בשיר המאוחר, בולטת הנוכחות הקבועה ההרמונית והמתענגת של האב והבת בבית הבת הבוגרת. כך חוזר, נשמע ונאמר הדיבור בין האב ובתו, ומשותפת לשניהם ההכרה בגורלם הזהה כפי שהיא מבוטאת בדיבור המשולב של הבת-החיה והאב-המת: "וידעתי בהרף עין/ שבכל השנים שתבאנה כמוני תהיי נבהלת/ ולא תשמרי [...] / וכמוני לא תאחז בך יד/ למשוך אותך לאחור/ מפני סכנה". הנוכחות ההרמונית ב'שניים', של האב והבת, ניכרת בעיקר בפעולת הצחוק, המתענגת, בזמן הווה, בגוף ראשון-רבים, שהיא כה נדירה בשירת רביקוביץ', שבמהלכה מתנסחת מורשתו הרוחנית של האב לבתו: "ולפתע נצחק בעונג/ ללא סיבה נראית לעין/ אין אהבה במקום הזה/ זולת אהבה בשניים". ה'אהבה לשניים' בשירת דליה רביקוביץ' היא בין הבת הדוברת בשיר לאביה בחלוף 'חמישים שנה ויותר', אבל גם בין הדוברת-האם לבנה כפי שהיא הצהירה על כך בשירים שכתבה לאחר הולדת בנה-יחידה ופרסמו בספרה **אהבה אמיתית** (1987). בספרה האחרון **רבים בשיר המאוחר וכו' וכו'** הפותח את השער "אני



משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

יודעת מה זאת אהבה", היא מנהלת דיאלוג עם בנה עידו באומרה לו: "אני יודעת מה זאת אהבה, למשל, אני אוהבת אותך".

שיר מאוחר זה של רביקוביץ **אין יראת אלוהים במקום הזה** העוסק ביכולת הישמרות הבת מפני סכנות החיים, מהדהד את **שיר משמר** של נתן אלתרמן שפורסם בספרו **חגיגת קיץ** (1965). בשיר זה מזהיר הדובר-האב את בתו מהסכנות הרבות הסובבות אותה, אך בעיקר מאלה המצויות בתוך נפשה "המאוהבת והמלאה". השיר חוזר באופן כפייתי, מאגי ובטון של השבעה על מילת הציווי 'שמרי' שהיא תחינת האב, אזהרתו, מורשתו לבתו וביטוי בלתי נשלט של חרדתו כלפיה: "שמרי נפשך, כוחך שמרי, שמרי נפשך, / שמרי חייך, בינתך, שמרי חייך. / [...] שמרי נפשך מן השורף, מן החותך, [...] נפשך שמרי ובינתך, שער ראשך, / עורך שמרי, שמרי נפשך, שמרי חייך".

בשירה **שיר הנשמרת** שפורסם בספרה **בין סוף לבין סתיו** עונה תרצה אתר לאביה תוך הכתרת שירה באותו פועל עצמו, ותוך השאלת מילים מתוך 'שפת האב': "אני נזהרת מדברים נופלים. / מאש. / מרוח. משירים. / בתריסים כל מיני רוחות מכים. / כל מיני עופות מדברים. // אבל אני שומרת את נפשי מהם." מתחת ההבטחה הגלויה של הבת-הדוברת לשמור על עצמה, כמענה המבוקש לחרדת האב, עולה גם באופן סמוי וחתרני התרסת הבת, שאינה יכולה להיאמר בגלוי, כנגד האב ומורשתו הרוחנית המכבידה והממלכדת. בשנות נעוריה של תרצה אתר, בעודה מעצבת עצמה כמשוררת צעירה בתחילת צעדיה, נכחה במרחב התרבותי ישראלי ההגמוני האלתרמני, ולפי שירה של אתר נראה שהיא חדרה למרחב היחסים האינטימי בין האב היוצר הוותיק הקנוני וההגמוני לבתו המשוררת הצעירה. כך, לרשימת הסכנות שעל הבת להקפיד ולהישמר מהן, מוסיפה הדוברת הבת, בסטייה בולטת מאזהרות האב כפי שנפרשו בהרחבה **בשיר משמר**, את ה'שירים'. ה'שירים' הם מייצגים מובהקים של מורשת האב ונוכחותם כפריט אחד בקטלוג הסכנות המאיימות - "מאש. / מרוח. משירים." שעל הבת להישמר מהם, מעידה, בהיחבא אך בעוצמה רבה, על המורשת הכבירה והחונקת הרובצת על הבת-המשוררת. ה'שירים' – 'הספרים' כמטונימיים ל'שפת האב', וכעדים מטרימים לאסון העומד לפקוד אותה, נוכחים גם בשיר שהיא כותבת באחרית ימיה **בלדה לאישה** (מזמור שיושר בתיאטרון הקאמרי לאחר מותה במסגרת ההצגה "ארבע נשים"): "אפילו הספרים בחדר הסגור והעצוב / כבר ידעו היא לא בסדר, היא הולכת לבלי שוב".

בשיר משמר פונה האב-הדובר אל בתו, הנמענת הנשית, כישות נבדלת ונפרדת ממנו, תוך שהוא מבקש ממנה לשמור על יופייה ונשיותה המגולמים בשערה: "נפשך שמרי ובינתך, שער ראשך, / [...] שער ראשך, עורך שמרי, שמרי יופיך". תשובת הבת בשירה עומדת בסימן כפל הפנים. היא גם נענית לאזהרת האב, אבל בה-בעת גם מעידה על הסבך האדיפאלי בו היא נמצאת, כאשר אינה מצליחה להיבדל מדמות האב כפי שהדבר ניכר במוטיב השיער הקושר את שניהם יחדיו: "אני זוכרת שבקשת שאהיה ברוכה. / אני ברוכה. / השמיים רצים. / הם אינם נוגעים / בשער ראשי שלך".

כאשר דליה רביקוביץ' מבקשת לנסח את עמדתה כלפי אביה ובנה, שני הגברים החשובים בחייה, היא עושה זאת תוך דיאלוג עם מערכת יחסים אחרת בין אב ובת, נתן אלתרמן ובתו תרצה אתר, כפי שהיא ניכרת בשיריהם. החסות האבהית, בנוכחותה ובהיעדרה, ויכולת הבת לשרוד בעולם עויין רב סכנות מתמצים כולם ביכולת הישמרות. כך מזהיר האב האלתרמני את בתו: "שמרי נפשך, כוחך שמרי, שמרי נפשך", וכך, כאילו נענית לו בתו: "אני שומרת את נפשי". באותו פועל עצמו, תוך שלילתו, ובהדהוד שיריהם של אלתרמן ואתר, מנסחת רביקוביץ' את הדמיון בין חייה שלה לחיי האב הנדרס: "כמוני תהיי נבהלת / ולא תשמרי מאש / ולא מנחשול בים." מערכות היחסים בין אבות-בנות, המתגלגלת למערכת יחסים בין אמהות לבניהם, כפי שהיא מתוארת בשירים אלה, ממחישה את אמירת האב המבוטאת בקול הבת: "אין אהבה במקום הזה / זולת אהבה לשניים".



משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

מקורות

אושפיזאי, ד, - "על משמעות 'יראת אלוקים'" בתוך: **דף שבועי** מס' 593, אוניברסיטת בר-אילן, 2005.

אלתרמן, נתן - **כוכבים בחוץ**, מחברות לספרות, תשט"ז

אתר, תרצה - **בין סוף לבין סתיו**, הקיבוץ המאוחד, תשל"ב 1972

אתר, תרצה - **בלדה לאשה**, הקיבוץ המאוחד, 2006.

בן-נפתלי, מ. - "כאן רק שותקות": על קולה של תרצה אתר', בתוך: **התשמע קולי? ייצוגים**

של נשים בתרבות הישראלית, 2001, עמ' 240-258

רביקוביץ' דליה - **כל השירים עד כה**, הקיבוץ המאוחד, 1995

רביקוביץ' דליה - **מים רבים**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 2006